

VÄITÖS DIFTONGIEN AVARTUMISESTA

Kristina Krook *Ensi tavun ie-, yö- ja uo-diftongien avartuminen suomen murteissa*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 62. Turku 1999. 360 s. ISBN 951-29-1431-X.

Kristina Krookin tutkimusaiheena on suomen länsimurteissa esiintyvä vähittäinen ääntenmuutos, jossa diftongien *ie*, *uo* ja *yö* jälkikomponentti pyrkii väljentymään niin, että lopulta tuloksena ovat diftongit *ia*, *iä*, *ua* ja *yä* (esim. *hiano nuari tyämiäs*). Ilmiö on ollut tuttu jo varhaisista, 1800-luvun puolella ilmestyneistä murre tutkimuksista lähtien. Lauri Kettusen murrekartastossa sen levikki on kuvattu ensimmäisen kerran (1940: 155). Martti Rapola mainitsee diftongien avartumisen olevan tunnusomaista suurimmalle osalle länsimurteita (1966: 359), mutta teoksessaan *Johdatus suomen murteisiin* hän on maininnut sen erityisesti hämäläismurteiden piirteeksi (1969: 60, 116, 121).

Krookin tehtävänä on ollut selvittää diftongien avartumisen maantieteellinen levikki ja alkuperäinen keskus, diftongien yleisin kvaliteetti sekä kvaliteetin kehitys eri puolilla esiintymisaluetta. Lisätavoitteina on ollut saada selville, miten ilmiö alueellisesti etenee ja toisaalta väistyy sekä miten leimallinen diftongikvaliteetti kehittyy yksilömurteessa ja murreyhteisössä. (S. 36.)

TYÖN RAKENTEESTA JA TERMEISTÄ

Tutkimuksen taustaksi Johdanto-luvussa esitellään diftongiutumista universaalina ääntenmuutoksena. Luku 1.2 on saanut otsikon »Myöhäiskantasuomen pitkien välivokaalien diftongiutuminen ja diftongien

avartuminen ääntenmuutoksina». Työn lopussa myös luvun 9 otsikkona on »Diftongien avartuminen ääntenmuutoksena». Otsikointia olisi voinut täsmentää; luvussa 1.2 nimittäin käsitellään diftongien avartumista foneettiselta kannalta ja ilmiön merkitystä murteen foneemijärjestelmässä. Luvussa 9 taas on kyse ääntenmuutoksen etenemisestä ja leviämisestä murteessa ajan myötä.

Luvussa 2 luodaan katsaus suomen ja sen lähisukukielten diftongiutumiseen ja diftongien avartumiseen. Tämä luku jää hieman irralliseksi, sillä siinä ei oteta kantaa siihen, onko eteläaunuksessa ja pohjoisviron murteissa tavattava diftongien avartuneisuus geneettisessä yhteydessä suomen länsimurteiden vastaavaan ilmiöön.

Tutkimuksen aineistoon pohjautuva osuus käsittää pääluvut 3–6. Luvun 3 otsikkona on »Diftongien avartuminen vuosisadan vaihteessa». Tällä tarkoitetaan 1800- ja 1900-luvun vaihdetta, minkä olisi selvyysden vuoksi voinut sanoakin (vertaa kirjan takakannen tekstiin, johon on pujahtanut lapsus: puhutaan 1800-luvun *alkuvuosisikymmenistä*). Luvun 6 sisältönä on »Diftongien avartuminen 1900-luvun lopulla»; todellisuudessa edustettuna on 1960- ja 1970-luvun tilanne. Alaluvut 6.3 ja 6.4 käsittelevät kumpikin avartumisen asemaa ja vallitsevaa diftongikvaliteettia, joten ne olisi voinut yhdistää. Lopuksi tehdään päätelmiä diftongien avartumisen juurista (luku 7), tarkastellaan ilmiötä avartumisalueelle muuttaneiden siirtokarjalaisten kielessä

(luku 8) ja kehitellään teoriaa äänne muutoksen diffuusiosta (luku 9).

Tutkimuksessa käytetään äänne muutoksen kehitystä kuvattaessa toistuvasti termiä *produktiivisuus*. Termi on vakiintunut sananmuodostusta ja johtamista koskevaan tutkimukseen; äänne muutoksen yhteydessä sopivampia olisivat *progressiivisuus* (esim. s. 176, 202 ja 266), jota Krook välillä käyttäekin puhuessaan äänne muutoksen edistymisestä, ja *ekspansiivisuus*, jolla tarkoitetaan ilmiön alueellista leviämistä. Eräistä termeistä vieraskielisten vastineiden mainitseminen olisi ollut tarpeetonta; suomenkieliseen tutkimukseen vakiintuneita ovat jo esimerkiksi *varokaista* ja *luonnollinen valinta* (s. 26).

AINEISTO JA MENETELMÄT

Tutkimus on toteutettu siten, että vanhan polven kansanmurteiden pohjalta seurataan diftongien avartumisen edistymistä neljänä eri aikajaksona. Varhaisin vaihe on 1800- ja 1900-luvun taite, seuraavina tulevat jaksot 1920–1939 ja 1940–1959, ja tuorein ajallinen poikkileikkaus on 1960- ja 1970-luvun tilanne. Myöhempien aikajaksojen tarkastelu pohjautuu aina niihin murteisiin, joissa diftongien avartumisen tila on osoitautunut kiintoisimmaksi.

Kolmessa ensimmäisessä vaiheessa tutkittavaa ilmiötä tarkastellaan arkistomateriaalin ja aiempien tutkimusten avulla. Aineisto on ollut laaja: siihen on kuulunut muun muassa Martti Rapolan muistiinpanoja suomen murteista mutta myös erilaisia muita sanastokokoelmia ja murrekeräelmiä, kuten cum laude -töitä. Merkintätavoiltaan ja ilmeisesti luotettavuudeltaankin aineisto on ollut vaihtelevaa. Krook onkin joutunut perusteellisesti miettimään (s. 59–63), millaista avartuneisuusastetta mikin merkintä on todellisuudessa saattanut vastata. Krook on päätenyt siihen, että on kul-

takin murteen merkitsijältä kirjannut kaksi esimerkkiä jokaisesta diftongityypistä. Karttakuvia laatiessaan hän on ottanut huomioon yleisimmän diftongikvaliteetin. Merkitsijöiden kommentit, joiden mukaan todellisuudessa diftongit ovat ehkä olleet esimerkiksi vähemmän avartuneita kuin merkinnät osoittavat, on kolmessa ensi vaiheessa jätetty huomiotta. Yleensä yhdestä pitäjistä on aineistoa 1–3 merkitsijältä, joskus jopa 4:ltä.

Väitöskirjan työlän osa on tuoreimman ajallisen poikkileikkauksen tutkiminen. Krook on pääosin 1960-luvulla nauhoitettua murrenäytteistä koonnut kuuntelutietaineiston, joka sisältää 102 pitäjän murteesta yhteensä noin 3 000 diftongitapausta. Kustakin murteesta on edustettuna 4 idiolektia, ja jokaisesta idiolektista on tutkittavaksi otettu 8 diftongiesiintymää (2 kutakin diftongityyppiä). Tutkittavina ovat ne jo aiemmin todetun avartumisalueen keskellä olevat murteet, joista ei edellisessä vaiheessa ollut tietoja, sekä alueen itäpuoliset murteet parin pitäjän levyiseltä vyöhykkeeltä. Krookin lisäksi aineiston (yli kuuden tunnin pituisen nauhoitteen) on kuunnellut neljä murteentutkijaa. Koehenkilöt ovat luokitelleet diftongitapaukset neljään avartumisluokkaan. Testin tulokset Krook on varmistanut vertaamalla 81 diftongin kuuloarvioita näiden diftongitapausten foneettisiin mittaustuloksiin.

DIFTONGIEN AVARTUNEISUUS AIEMMISSÄ LÄHTEISSÄ

Krookin mukaan varhaisimmalla tarkastelujaksolla, 1800- ja 1900-luvun vaihteessa, diftongeiltaan täysin avartuneita murteita ovat olleet lounaismurteiden pohjoisryhmä ja osa itäryhmää; itäryhmän rantamurteessa ä:n funktiossa on ollut ruotsin kielen vaikutuksesta siihen substituoitu ϵ (esim. *meki* 'mäki', *herk* 'härkä'), joka on toimi-

nut esteenä avartumiselle. Näin murre on pystynyt pitämään väljyysvarokaistat vokaalien välillä voimassa. Täysin avartuneita diftongit ovat olleet myös lounaisissa välimurteissa ja suuressa osassa perihämäläis- ja yläsatakuntalaismurteita. Hollolan seudun kaakkoishämäläisissä murteissa *ää* on edustunut diftongina *iä*, joten se on estänyt *ie*-diftongin avartumisen. Täydellistä avartuneisuutta on lisäksi ollut Etelä-Pohjanmaan pohjoisosien ja Oulun seudun murteissa. Itämurteiden puolella avartuneisuutta on esiintynyt savolaiskiilassa Korttesjärvellä sekä Kuhmoisissa. (S. 93–95.)

Toisessa vaiheessa (v. 1920–1939) tarkasteltavana on muun muassa Lauri Kettusen kartaston (1940) diftongien avartumiskartta. Krook on tutkinut Kettusen Suomen murteet -sarjan muita osia ja tullut siihen tulokseen, että kartta ei täysin vastaa Kettusen teksteissään antamia tietoja. Krook onkin konstruoinut uuden Kettusen kartan (s. 103). Tässä yhteydessä käy ilmi, että Kettusenkin kartat pohjautuvat keskenään eri-ikäisiin tietoihin: kaikki karttamerkinät eivät ole peräisin Kettusen omilta keruumatkoilta vaan ovat osin vanhempia. Tämä osa tutkimusta on sinänsä kiinnostava ja antaa uutta tietoa. 1930-luvun lopulle tullessa diftongien avartuneisuus näyttää jossain määrin edistyneen lounaismurteiden itäryhmässä ja Keuruun–Evijärven välimurteissa. Keskipohjanmaalaisen Kälviän murteeseen on ilmaantunut avartuneita diftongeja. Oulun seudulta avartuneisuus on alkanut väistyä. (S. 136–139.)

Vuosien 1940–1959 tilanteessa diftongien avartuminen näyttäisi levinneen savolaismurteiden puolella Soiniin saakka. Muuten alue pysyy suunnilleen samana kuin edellisellä tarkastelujaksolla. Oulun seudulla ilmiö on edelleen taantumaan päin ja esiintymisalueensa reunoilla Hollolan ryhmässä ja lounaismurteiden itäryhmässä se vahvistuu. (S. 152–153.)

KUUNTELUTESTI

Kuuntelutestin avulla on kartoitettu diftongien avartuneisuus 1960- ja 1970-luvulla. Testi on ollut mittava urakka sekä koehenkilöille että tutkijalle. Testiä koskevan luvun (6.1) alussa Krook esittelee tulokset kuuloarvioiden ja akustisen todellisuuden vastaavuudesta. Mitatut 81 diftongia ovat peräisin kaakkoishämäläisen Hollolan murreryhmän aineistosta, jossa diftongien kvaliteetti häilyy. Tulokset ilmenevät taulukosta 2 sivulla 157. Sen mukaan kaikkiaan 73 %:ssa tapauksista auditiiviset arviot vastaavat akustista todellisuutta. Tämän jälkeen Krook pitääkin kuuloarvioita luotettavina eikä kyseenalaista niiden todenmukaisuutta. Kuitenkin taulukosta 2 paljastuu, että eniten kuuloarviot vastaavat akustista todellisuutta väliasteissa. Avartumattomiksi koehenkilöt ovat luokitelleet diftongeja hieman useammin kuin niitä on ollut. Täysin avartuneita diftongeja taas on todellisuudessa ollut enemmän kuin kuuloarviot näyttäisivät osoittavan.

Kuuntelutestin ja foneettisten mittaus-ten tulokset olisivat ehkä olleet selvemmat, jos mitattavia diftongeja olisi valittu reilusti avartuneiden diftongien vyöhykkeeltä, esimerkiksi perihämäläismurteista, ja toisaalta varmasti avartumattomien diftongien alueelta, vaikkapa sydänsavolaismurteista. Silloin olisi nähty yksiselitteisemmin se, onko koehenkilöillä taipumusta liioitella tai vähätellä avartuneisuutta. Murretaustalla tuntuisi olevan jonkin verran vaikutusta avartuneisuuden havaitsemiseen: itämurteiset koehenkilöt havaitsivat lievää avartuneisuutta herkemmin kuin länsimurteiset mutta eivät luokitelleet kuulemiaan diftongeja täysin avartuneiksi niin usein kuin länsimurteiden puolelta kotoisin olevat.

Kuuntelutestin tulokset on analysoitu matemaattis-tilastollisesti. Krook kritisoi sivuilla 172 ja 173 indeksin laskemista pai-

nokertoimen avulla, jollaista menetelmää on aiemmin käytetty diftongien avartumisen, reduktion ja geminaation tutkimuksessa (mm. Paunonen 1995 [1982], Nuolijärvi 1986, Nahkola 1987, Palander 1987b). Painokerroinindeksi saadaan antamalla esimerkiksi eri avartuneisuusasteille tunnusluku (0–3 tai 1–4) ja kertomalla se kunkin tyyppisten esiintymien määrällä. Saatu summa jaetaan tapausten yhteismäärällä. Indeksini Krook on katsonut riittämättömäksi kuvaamaan avartuneisuutta; murteen diftongit voivat hänen mukaansa jakautua avartumisasteikolle aivan eri tavoin, ja kuitenkin indeksiksi tulisi sama. Tämän vuoksi Krook on ottanut lisämittariksi niin sanotun A-indeksin (avartumisindeksin), joka ilmoittaa ylipäättään jollain tavoin avartuneiden diftongien prosenttisen yhteismäärän. A-indeksi on siis eräänlainen yleisyysindeksi. Krook antaa eri avartumisasteiden jakaumasta kaksi kuvitteellista esimerkkiä (s. 172–173) ja todellisen esimerkin Kälviän murteesta (s. 173–174). Hän toteaa, että aineisto sisältää runsaasti tämän tyyppisiä tapauksia, joiden kuvaukseen painokerroinluku ei riitä. Tutkimuksesta ei ilmene, mistä päin aluetta tällaiset tapaukset ovat (ovatko kaikki esimerkiksi väistymisalueelta) ja kuinka runsaasti niitä todellisuudessa on.

A-indeksin tapaista mittaria on käyttänyt Kari Nahkola yleisgeminaatiotutkimuksessaan (1987). Yleisgeminaatio (esim. *kallaa, mennee, lähetettään*) onkin sellainen äänne muutos, että se tulee murteeseen vähittäisenä (ensin konsonantit pidentyvät harvoin ja vain hieman), mutta tiedostamisen jälkeen se väistyy harppauksellisesti (siirrytään täysgeminaatoista suoraan yksinäiskonsonantteihin ilman väliasteita). Tällaiseen ilmiöön kuvatonlainen A-indeksin tyyppinen laskutapa sopii hyvin. Krook kuitenkin toteaa luvussa 9 (s. 275–277), että diftongien avartuneisuus väistyy esimerkiksi Oulun seudulla vähittäin. Avartumismuu-

toksen luonnetta olisikin kannattanut pohdita ja testailta jo ennen mittarin suunnittelua. Näin olisi voitu välttää osa laskutoimituksista. Mittarin rakentamisen kannalta tärkeää olisi myös ollut tietää, miten tiedostettu ilmiö diftongien avartuneisuus on. Pystyvätkö murteenpuhujat sitä välttämään ja ovatko he murrepiirteestään lainkaan tietoisia? Onko tässä alueellisia eroja?

A-indeksiin liittyy se ongelma, että avartumisen asema murteessa on luokiteltu viiteen luokkaan: »avartumaton, heikko, melko vahva, vahva, hallitseva». Avartuminen voi siis olla »vahvaa», vaikka kaikki avartuneet variantit olisivat vain lievästi avartuneita.

Kuuntelutestin tulokset esitetään pylväikköinä, jotka värillisinä ovat havainnolliset. Tosin A-indeksikin on kuvattu samantyyppisellä pylväällä kuin eri avartuma-asteiden suhteelliset osuudet; tässä olisi voinut käyttää jotain muuta keinoa (umpiympyrä prosenttiasteikossa, vaakaviiva läpi pylväikön tms.), koska lukuarvo ei ole täysin rinnastettavissa muihin prosenttiarvoihin.

Kuuntelutestin tulosten mukaan avartuneisuus olisi levinnyt jo lievänä Etelä-Pohjanmaan eteläosiin sekä itämurteiden puolelle savolaiskiilasta Päijät-Hämeen murteiden eteläosiin asti noin pitäjän levyisenä vyöhykkeenä. Sitä esiintyisi myös edelleen lievänä Pohjois-Pohjanmaalla, ja se olisi ilmaantunut myös läntisimpiin kaakkoismurteisiin. (Kartta 11 s. 233.) Kuuntelutestin tukena on käytetty arkistokokoelmia, enimmäkseen Turun yliopiston suomen kielen cum laude -töitä. Uusimmat muotoopin kokoelmat samoin kuin viime vuosikymmenten murrenäytejulkaisut (esim. SKS:n Kotiseudun murrekirjoja -sarja) puuttuvat lähteistä.

Krook tarkistaa vahvan avartuneisuuden alueen vielä Lauseopin arkiston aineistosta (s. 222–226). Tulos on odotettu: Lauseopin arkiston litterointi on ollut karkeaa,

▷

joten hämäläis- ja lounaismurteista sekä lounaisista välimurteista on lähes aina merkitty täysin avartuneita diftongeja.

Kuuntelutesti käsittää kaikkiaan suuren määrän diftongeja, mutta murteen ja idiolektin kannalta tapauksia ei ole riittävästi (8 esiintymää/idiolekti, 32 esiintymää/murre) eikä niiden pohjalta voikaan tehdä luotettavia päätelmiä. Tutkimuksesta ei ilmene, kuinka taajaan diftongeja puheessa esiintyy; tunnin haastattelussa niitä on lähemmäs sata. Olisikin ollut hyödyllistä tutkia esimerkiksi muutamista kymmenistä idiolekteista näytteiden kaikki diftongiesiintymät, jolloin olisi voitu saada tietoa siitä, mitkä ja millaisessa ympäristössä esiintyvät diftongit avartuvat herkimmin ja missä määrin ilmiö vaihtelee yhden kielenpuhujan murteessa ja samassa murteessa idiolektien välillä. Kuuntelutesti olisi ollut järkevämpää toteuttaa pienemmällä aineistolla mutta ehkä suuremmalla koehenkilöjoukolla.

Esitellessään Etelä-Pohjanmaan eteläosien tilannetta Krook tekee hajahuomioita saman perheen kahden ja kolmen polven murteesta; tällaisia näytteitä sisältyy käytettyihin nauhoitteisiin. Systemaattinen useamman ikäryhmän tutkimus olisi paljastanut, millainen avartumiskehitys todella tätä nykyä on. Tätä niin sanottua näennäis-aikamenetelmää Krook ei käytä ja kritisoi sitä johdannossa sivuilla 38–40. Menetelmä onkin työläs, mutta pienikin, muutaman pitäjän käsittävä alueellinen otos avartumisalueen reunalta olisi antanut syvempää tietoa ilmiöstä.

PÄÄTELMIÄ JA ENNUSTEITA

Pohjois-Pohjanmaan murteista, joista avartumisilmiö on väistymässä, Krook on ollut huomaavinaan savolaisuuksien levittäytymistä rannikon suuntaan (s. 208–209). Eriytisesti vokaalista koskevat savolaisuudet

lienevät sporadisialia; muilta tutkijoilta näitä huomioita ei ole mainittu. Havaintojensa perusteella Krook kuitenkin tekee sen erittäin rohkean ennusteen (kuvio 17 s. 210), että Pohjois-Pohjanmaan vokaalijärjestelmä olisi tulevaisuudessa savolaistumassa. Tämä tulevaisuudenkuva ei tunnu todennäköiseltä, kun otetaan huomioon, millainen prestiisiero Oulun seudun pohjalaismurteilla ja savolaismurteilla on. Sellaiset vokaalipiirteet kuin *aa:n* ja *ää:n* diftongiutumisen (*moa* ~ *mua*, *peä* ~ *piä*) ja diftongiutumista seurannut monoftongiutuminen jälkitavuisissa (*kalloo* 'kalaa', *leipee* 'leipää') sekä *ee:n* labiaalistuneisuus (*tulloo* 'tulee') ovat jo paikoillaan pysyneillä savolaisillakin väistymässä ainakin nuoren polven puhekielessä (esim. Palander 1987a). Myös Kainuun murteissa Oulun seudun pohjalaisuudet ovat jatkuvasti vieneet alaa savolaispiirteitä (Räisänen 1972: 22; 1998: 198–201).

Luvussa 7 Krook hahmottelee diftongien avartumisen alkuperäisen keskuksen. Pohjana on kartta 12 sivulla 243, joka on piirretty viime vuosisadan vaihteen tilanteesta mutta nyt niin, että murteen merkittäjien kommentit onkin otettu huomioon. Tämä karttakuva on aivan erilainen kuin saman ajan tilannetta kuvaava kartta 3 sivulla 95. Krook on kommenttien perusteella saanut lounaismurteiden pohjoisryhmän ja lounaiset välimurteet näyttämään täysin avartuneiden diftongien alueelta, mutta esimerkiksi perihämäläismurteet ovat puoliksi avartuneiden diftongien vyöhykettä. Kommentteja ja merkintöjä on tulkittu puolueellisesti; sivulla 241 Krook toteaa, että perihämäläismurteiden itäsivustan täysin avartuneiksi merkityt diftongit edustanevat vain puoliksi avartunutta kvaliteettia, koska itäpuolella vastassa ovat itämurteet. Krook ei ota huomioon, että itä- ja länsimurteiden raja on paikoin hyvin jyrkkä. Tämän konstruoimansa uuden kartan perusteella Krook päättelee (s. 244–245), että avartuneisuuden

lähtökeskus onkin ollut lounaismurteiden pohjoisryhmässä eikä hämäläismurteissa, kuten ovat todenneet Cannelin, Ojansuu, Niilo Ikola, Kettunen ja Rapola.

Viime vuosisadanvaihteen epävarmojen merkintöjen perusteella ei lähtökeskusta voida määritellä. Painavampia kriteerejä olisivat esimerkiksi historiallisista asiakirjoista löytyneet nimistömerkinnät, joissa esiintyy avartuneita diftongeja (esimerkiksi Kokemäen nimistön *Suali* noin vuodelta 1500). Ojansuu on havainnut, että lounaisten välimurteiden alueelta tällaisia asiakirjanimiä on 1500-luvulta mutta lounaismurteista vasta vuodelta 1697. Toinen merkittävä seikka on se, miten kielenpuhujat itse hahmottavat diftongit. Jos diftongien avartuneisuus näkyy jo murteen rakenteessa syvemmin, voi olettaa, että avartuneisuus on kyseisellä alueella varsin vanhaa. Krookilta onkin jäänyt huomaamatta, että osissa hämäläismurteita ja lounaisia välimurteita avartuneisuus on vaikuttanut yksitavuisten *uo-*, *yö-*, *ie-*-diftongin sisältävien nominien illatiivin päätteeseen. Illatiivimuotoja *sua-han* ~ *suahaan*, *tyähän* ~ *tyähään* tavataan nimittäin etelähämäläismurteissa (Tammela; Lehtimäki 1989: 360) sekä perihämäläismurteissa (Pälkäne, Sahalahti, Kuhmalahti) ja lounaisissa välimurteissa (Loimaa, Metsämaa, Mellilä, Pöytyä, Somero; Lehtimäki 1978: 146). Foneettisesta muutoksesta on siis tullut fonologinen muutos, joka on jo saanut aikaan muutoksen morfologiassakin. Näiden seikkojen valossa näyttää siltä, että Ojansuu, Rapola ynnä muut aiemmat tutkijat ovat ehkä sitenkin olleet aivan oikeassa sijoittaessaan avartuneisuuden alkuperäisen keskuksen Satakuntaan.

Syntykeskuksen sijainnin hahmottelussa lounaiset välimurteet ovat keskeisessä asemassa. Yleisesti on tunnettua, että ainakin eteläosat niistä ovat aiemmin kuuluneet lounaismurteisiin, mutta Hämeen härkätien

ansiosta hämäläismurteisuudet ovat kulkeutuneet ajan myötä niiden alueelle. Osassa aluetta kontaktit ovat olleet toisensuuntaisia: lounaismurteiden piirteet ovat levittäytyneet hämäläismurteisiin. Lounaisten välimurteiden asutushistoriasta olisi ollut saatavissa tietoa alueen nykyaikaisista pitäjänhistorioista sekä Hämeen historia -teoksesta.

Diftongien avartuneisuuden ikääkään ei tämän tutkimuksen aineiston eikä lähteistön avulla pystytä määrittämään. Kaakkoismurteista Krook toteaa sivuilla 260–261, että noin vuonna 700 Kannaksella on ollut länsisuomalaista asutusta, mutta koska ei voida todistaa heidän kielessään olleen diftongien avartuneisuutta, ei sitä ilmeisesti ole esiintynyt ennen vuotta 700. Tämä voi olla tottakin, mutta on muistettava, että vuosisatojen, jopa tuhannen vuoden kuluessa kielelliset vaikutteet ovat voineet risteillä eri suuntiin ja hävittää välillä piirteitä kokonaan.

Sen sijaan se Krookin arvelu, että pohjalaismurteissa tavattava diftongien avartuneisuus olisi alkuaan lounais- tai hämäläismurteista lähtöä (s. 257–258), tuntuu todennäköiseltä. Näin on päätelty aiemmin myös muiden muassa Ojansuu.

Mainituilla *sua-*, *tyähän-*-illatiiveilla olisi ratkaiseva asema määrittäessä sitä, millaiset variantit lukeutuvat fonologisesti avartuneisiin, millaiset puolestaan avartumattomiin diftongeihin. Krook on teoreettisissa pohdinnoissaan päätenyt siihen tulokintaan, että puoliksi avartunut diftongi on automaattisesti täysin avartuneen allofoni (esim. s. 61, 283). Asiaa tulisi tutkia murteenpuhujan kannalta; sitä voitaisiin selvittää sellaisellakin testillä, että ilman kontekstia esiintyvän sanan *suo* diftongia avartettaisiin vähitellen instrumentaalisesti ja testattaisiin, missä vaiheessa murteenpuhujatulkitsen sanan partitiivimuodoksi *sua* 'sinua'.

▷

ÄÄNTEENMUUTOS IDIOLEKTISSA

Luvussa 8 Krook tarkastelee siirtokarjalaisen kieltä. Tutkittavana on Suomenlahden saarilta (Suursaari, Tytärsaari, Lavansaari, Seiskari) muuttaneiden siirtolaisten murre; muuttajat ovat tulleet Kotkan, Haminan ja Porvoon seudulle. Krook on halunnut tarkistaa, onko tulopaikkakunnan murteelle tyypillinen diftongien avartuneisuus tarttunut muuttajien kieleen. Tutkittavat diftongitapaukset sisältyvät kuuntelutestiin.

Siirtokarjalaisten kielen analysoinnissa on otettava huomioon, että siirtolaiset ovat tulleet uuden murteen alueelle aikuisiässä. Niinpä ei ole varmuutta, miten he ovat tiedostaneet diftongien avartuneisuuden; siinäkin on luultavasti yksilöllisiä eroja. Tulokset osoittavat, ettei avartuneisuus ole juuri siirtolaisten kieleen tarttunut. Itäsuomalaisten muuttajien kielestä on muitakin havaintoja; esimerkiksi Lehtimäki on tutkinut Pohjois-Karjalasta Tampereen seudulle muuttaneiden kolmen sisaruksen kieltä. Pisimpään hämäläisalueella asuneen (muuttanut 18-vuotiaana v. 1935) murrenäytteessä esiintyy jokunen avartuneeksi merkitty diftongi. (Lehtimäki 1983: 187.) Heikki Leskinen ei siirtokarjalaisten kieltä koskevissa tutkimuksissaan mainitse diftongien avartumista; lähtömurteiden piirteiden säilyneisyyttä tarkasteltaessa käy kuitenkin ilmi, että kun siirtolaiset luopuvat kotimurteestaan, he mieluummin omaksuvat uuden variantin yleiskielestä kuin länsimurteesta (1981). Nuolijärven tutkimuksesta, johon Krookkin viittaa, ilmenee, että Helsinkiin muuttaneet pohjoissavolaiset eivät juuri ole diftongien avartumista omaksuneet (1986: 151–154). Näyttääkin siltä, että itäsuomalaiset eivät katso tätä piirrettä tavoittelemisen arvoiseksi.

Luvussa 9.2 (Avartumisen diffuusio) otetaan puheeksi muutoksen toteutuminen leksikossa (s. 277–281). Kun jälleen muis-

tetaan aineiston määrä (8 diftongiesiintymää/idiolekti), ei kuitenkaan muutoksen etenemisestä lekseemeissä voi tehdä luotettavia päätelmiä. Ylipäättäänkään vähittäisen äänteenmuutoksen näkymistä sanastollisina eroina ei suomessa ole voitu todistaa. Jopa yleisgeminaation väistymisestä saadut tulokset ovat leksikaaliselta kannalta epävarmoja (ks. Kuiri 1987: 391–392). Sivulla 281 alaviitteessä esitettyjen savolaismurteiden diftongiutumistapausten selityksissä on myös tarkentamisen varaa. Osa mainituista diftongiutumattomista sanoista on nuorehkoja ruotsalaislainoja (*paakari, lääkäri*). Poikkeuksiin vaikuttavat myös haastattelutilanteesta johtuvat tekijät (metakieli, erisnimien yleiskielistäminen selvyysyistä yms.).

Avartumisen diffuusion yhteydessä Krook kehittää teoriaa siitä, miten avartuneisuus edistyy idiolektissa (esim. s. 279). Tähänkään aineisto ei anna mahdollisuuksia. Idiolektissa ajan myötä tapahtuvasta kehityksestä saataisiin varmaa tietoa vasta silloin, kun samoja kielenpuhujia voitaisiin seurata säännöllisesti useiden vuosien tai vuosikymmenten ajan. Aiemmassa kirjallisuudessa on paljon mainintoja siitä, että avartuneisuus vaihtelee yhdenkin yksilön puheessa (ks. Lehtimäki 1978: 146, alaviite ja siinä mainitut lähteet). Jos tarkasteltavaksi olisi otettu laajempia näytteitä yksilömurteista, tämä vaihtelu olisi saatu paremmin esiin. Sama koskee sukupuolten välisiä kielellisiä eroja, joista on mainittu sivulla 274.

KOKONAISARVIO

Kristina Krookin väitöskirja on teettänyt paljon työtä. Erityisesti kuuntelutestin tuloksista tehdyt laskelmat merkitsevyysteineen ovat liiankin yksityiskohtaiset aineiston määrään ja todistusvoimaisuuteen nähden. Tutkimus sisältää paljon teorioin-

tia, joka on johtanut tekijän ajatukset välillä kovin kauas kielellisestä todellisuudesta. Päätelmät nojautuvat usein melko kevyihin perusteluihin. Tavoitteet ovat olleet kunnianhimoiset; hyvän tutkimuksen tärkeimpiä ominaisuuksia ei kuitenkaan ole se, että päästään kumoamaan mahdollisimman paljon aiempien tutkijoiden käsityksiä. Foneettisten mittausten toteuttamista olisi kannattanut harkita ennalta syvällisemmin: millaisista mittauksista olisi todella hyötyä äänteenmuutosilmion olemuksen selvityksessä. Mittauksissa Krook on hyödyntänyt lisensiaatintyönsä materiaalia. Uudet kokeelliset foneettiset tutkimukset olisivat epäilemättä aiheuttaneet lisätyötä jo senkin vuoksi, että aineistoa olisi joutunut hankkimaan kentältä.

Lähteiden löytämisessä on ollut ongelmia. Esimerkiksi Nykysuomalaisen puhekielen murroksen tutkimusta ei ole osattu hyödyntää siinä määrin, kuin se olisi ollut mahdollista. Heikki Paunosen tutkimus Suomen kieli Helsingissä (1995 [1982]) on jäänyt kokonaan mainitsematta, vaikka se sisältää yli kolmenkymmenen sivun mittaisen luvun Helsingin puhekielen diftongien avartumisesta. Tutkimukseen olisi ollut syytä tutustua jo senkin vuoksi, että jonkinlaisena lähtökohtana Krook on pitänyt ajatusta ilmiön helsinkiläislähtöisyydestä (esim. s. 13, takakannen teksti), joka ei kuitenkaan ole yleinen käsitys.

Lähdeviitteisiin on jäänyt epätarkkuuksia ja jopa virhetulkintoja. Esimerkiksi sivulla 33 viitataan Lindblomiin (1986): »Väljällä vokaalilla alkavat diftongit ovat maailman kielissä tavallisimpia. Niiden osuus on n. 83 % kaikista diftongityypeistä.» Lindblomin artikkelissa on tällä kohtaa Edströmiltä (1971) lainattu taulukko, joka kertoo, että niiden kielten osuus, joissa esiintyy väljällä vokaalilla alkavia diftongeja, on 83 %. Sivulla 51 taas otetaan puheeksi savolaiset spirantin kadon jälkeen

ensi tavuun syntyneet pitkät *aa-* ja *ää-*vokaalit (esim. *haka* : *haassa*), jotka eivät yleensä ole diftongiutuneet. Kuitenkin taa-jafrekvenssiset tapaukset, kuten tekijä sanoo, voivat diftongiutua: partikkelit *voan* 'vaan', *teällä* 'täällä' ja *toas* 'taas' sekä verbi *moata* 'maata'. Kolmesta viime mainitusta esiintymistäajuus selittänee vain *moata*-verbin. Muissa lienee kyse siitä, että näillä sanoilla ei ole ollut helposti assosioitavaa vahva-asteista vartaloa, kuten on esimerkiksi tapauksissa *haka* : *haan*, *säkä* : *sään* (vrt. *täkäläinen* : *teällä*, *taka-* : *toas*). (Räisänen 1972: 112–113.) Partikkeli *vaan* ei kuulu samaan sanaryhmään. Sen etymologia on epäselvä; sanalle on oletettu sellaisia mahdollisia kantasanoja kuin *vaka*, *vaja* tai *vaiva*, ja se on murteissa sekaantunut sanoihin *vain* ja *vai* (SKES).

Myös joitakin lapsuksia kirjasta voi löytää. Esimerkiksi sivulla 75 diftongin avartumisesimerkkeihin on lipsahtanut Akaan murteesta *vianalanenki(n)*, jolle on annettu merkitys 'vian alainenkin'.

Tekijä on itse piirtänyt väitöskirjansa kuviot ja kartat, joiden ulkoasu onkin onnistunut. Värien käyttö kartoissa helpottaa alueellisten erojen hahmottamista, tosin yksivärisillä rasteroinneilla ja erilaisilla symboleillakin olisi tultu toimeen. Karttojen kääntöpuolet ovat tekstittömät; kuitenkin kartan 16 kohdalla (s. 253) teksti jatkuu heti seuraavalta sivulta ja tyhjä sivu on jäänyt kartan edelle. Nykyään väittelijä joutuu vastaamaan väitöskirjansa ulkoasusta sivujen taittoa ja jopa kannen suunnittelua myöten. Sen vuoksi olisi hyvä, että tohtorin tutkintoon tähtääviin jatko-opintoihin sisällytettäisiin opastusta myös tämän alan kysymyksiin.

Krookin tutkimuksen ehkä parasta antia ovat deskriptiivinen esitys diftongien avartuneisuudesta murteissamme sekä auditiivisen kokeen tulokset, jotka antavat tällaisinaankin tietoa murrepiirteiden yksilöl-

lisistä havaitsemiseroista. Tutkimus on eräänlainen reaaliaikamenetelmän sovellus. Kuten tekijä itsekin toteaa (s. 292), diftongien avartumista voisi tarkastella vielä useista näkökulmista. Erityisesti ilmiön tiedostamisen tutkiminen valottaisi tarkemmin ääntenmuutoksen luonnetta. Jo yksinkertaiset lukutestit paljastaisivat, miten avartuneina murteenpuhujat ääntävät yleiskielen mukaisiksi luulemansa diftongit. Kun puhumaan opetteleva lapsi oppii äidinkieltänsä ja kotimurteensa kuulonvaraisesti, olisikin tärkeää selvittää, millaiset mahdollisuudet diftongien avartumisella on vielä edistystä luontaisesti. Sosiolingvististen tutkimusten tuloksia voisi myös täydentää kartoittamalla murrepiirteiden arvostusta. Valtakunnalliseen yleispuhekieleen omaksumat piirteet ovat yleensä laajalevikkisiä, sekä itä- että länsimurteissa tunnettuja ilmiöitä tai länsi- ja eteläsuomalaisia murteellisuuksia (ks. Mielikäinen 1984: 192–200). Länsisuomalaisuus ei kuitenkaan aina takaa piirteiden ekspansiiivisuutta: diftongien avartuneisuutta ei sen verrattain laajasta läntisestä esiintymisalueesta huolimatta ole hyväksytty yleispuhe-suomeen (mts. 200). ■

MARJATTA PALANDER

Suomen kielen laitos,

Joensuun yliopisto, PL III,

80101 Joensuu

Sähköposti: *marjatta.palander@joensuu.fi*

LÄHTEET

- EDSTRÖM, B. 1971: Diphthong systems. Stockholm University. Käsikirjoitus. Hämeen historia 1–5. Karisto, Hämeenlinna 1955–1986.
- KETTUNEN, LAURI 1940: Suomen murteet III A. Murrekartasto. SKST 188. SKS, Helsinki.
- KUIRI, KAIJA 1987: Yleisgemmaation olemus. (Arvostelu teoksesta Kari Nahkola, Yleisgemmaatio. Ääntenmuutoksen synty ja vaiheet kielisysteemissä erityisesti Tampereen seudun hämäläismurteiden kannalta.) – Virittäjä 91 s. 386–393.
- LEHTIMÄKI, PEKKA 1978: *maahaan*-tyyppinen illatiivi. – Virittäjä 82 s. 139–159.
- 1983: Sekaidiolektien tutkimuksesta. – Virittäjä 87 s. 22–40 ja 178–189.
- 1989: Tammelan murrekirja. SKST 498. SKS, Helsinki.
- LESKINEN, HEIKKI 1981: Wie verschwindet ein Dialekt? — Beobachtungen zur heutigen Umgangssprache der karelischen Umsiedler. – Heutige Wege der finnischen Dialektologie s. 67–91. Studia Fennica 24. SKS, Helsinki.
- LINDBLOM, BJÖRN 1986: Phonetic universals in vowel systems. – John J. Ohala & Jeri J. Jaeger (toim.), *Experimental Phonology* s. 13–44. Academic Press, Orlando.
- MIELIKÄINEN, AILA 1984: Nykypuhesuomen alueellista taustaa. – Heikki Paunonen & Päivi Rintala (toim.), *Nyky-suomen rakenne ja kehitys 2* s. 187–208. Tietolipas 95. SKS, Helsinki.
- NAHKOLA, KARI 1987: Yleisgemmaatio. Ääntenmuutoksen synty ja vaiheet kielisysteemissä erityisesti Tampereen seudun hämäläismurteiden kannalta. SKST 457. SKS, Helsinki.
- NUOLIJÄRVI, PIIRKKO 1986: Kolmannen sukupolven kieli. Helsinkiin muuttaneiden suurten ikäluokkien eteläpohjalaisten ja pohjoissavolaisten kielellinen sopeutuminen. SKST 436. SKS, Helsinki.
- PALANDER, MARJATTA 1987a: *aa:n* ja *ää:n* diftongiutuneisuus sekä *e:n* labialisaatio nykysavossa. – Kari Nahkola (toim.), *Kirjoituksia kansanmurteista ja kirjakielestä* s. 21–60. *Folia Fennistica & Linguistica*. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kie-

- litieteen laitoksen julkaisuja 14. Tampere.
- 1987b: Suomen itämurteiden erikoisgeminatio. SKST 455. SKS, Helsinki.
- PAUNONEN, HEIKKI 1995 [1982]: Suomen kieli Helsingissä. Huomioita Helsingin puhekielen historiallisesta taustasta ja nykyvariaatiosta. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.
- RAPOLA, MARTTI 1966: Suomen kielen äännehistorian luennot. SKS, Helsinki.
- 1969: Johdatus suomen murteisiin. Tietolipas 4. Kolmas painos. SKST 283. SKS, Helsinki.
- RÄISÄNEN, ALPO 1972: Kainuun murteiden äännehistoria I. Vokaalisto. SKST 307. SKS ja Joensuun Korkeakoulu, Helsinki, Joensuu.
- 1998: Kainuun murteiden äännehistoria II. Konsonantisto. SKST 699. SKS, Helsinki.
- SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VII. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki 1981–87.

SÄILYYKÖ SUOMEN KIELI RUOTSISSA?

Pirjo Janulf *Kommer finskan i Sverige att fortleva? En studie av språkkunskaper och språkanvändning hos andragenerationens sverigefinnar i Botkyrka och hos finlandssvenskar i Åbo.* Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Fennica Stockholmiensia 7. Almqvist & Wiksell International, Stockholm 1998. 347 s. ISBN 91-22-01804-2.

Suomen kieli on saamassa Ruotsissa uudenvuoden aseman nyt, kun tähän asti virallisesti täysin yksikielinen Ruotsi on taipunut noudattamaan Euroopan unionin vähemmistökielisuosituksia. Suomalaisista tulee saamelaisten, romanien ja juutalaisten ohella yksi Ruotsin virallisista vähemmistöistä, ja vuoden 2000 huhtikuun alusta alkaen suomea ja meän kieltä voi käyttää viidessä Pohjois-Ruotsin kunnassa myös asioimiskielenä. Muun Ruotsin suomea puhuville säädöksestä on vain periaatteellista iloa; käytännön tasolla se ei anna suomalaisille uusia oikeuksia tai mahdollisuuksia oman kielen käyttöön, vaikka väestöpohjansa puolesta useat Etelä-Ruotsin kaupungit olisivat kaksikielisiä, jos Ruotsissa olisi samanlainen kielilainsäädäntö kuin Suomessa (Lainio 1996: 278). Suomen kielen säilyminen Ruotsissa on siis edelleen

suomalaisten oman aktiivisuuden ja poliittisen taistelutahdon varassa, koska suomenkielinen opetus ja muu toiminta syntyy ja jatkuu paikallisten päättäjien kulloistenkin asenteiden ja resurssien mukaan.

Suomen kielen asema Ruotsissa on muuttumassa myös siksi, että 1960-luvun suuren muuttoaallon siirtolaisten lapset ovat jo koulunsa käyneet ja enimmäkseen löytäneet paikkansa ruotsalaisessa yhteiskunnassa eikä uusia muuttajia Suomesta enää tule kuin satunnaisesti. Ensimmäisen polven aktiivisuus kohdistuu nyt ymmärrettävästi suomenkielisen vanhusten hoidon järjestämiseen. Toisen ja kolmannen polven suomalaisten suhteesta vanhempiensa äidinkielen riippuu suomen kielen tulevaisuus Ruotsissa, kun nämä Ruotsissa kasvaneet ja Suomessa kesälomailleet päättävät kotiensa kielestä ja lastensa koulutuksesta.

▷